

קדמוניות ירושלים

המשואות לקידוש החודש *

מאת

ב"צ לוריא

שבי הגולה היו רק חלק קטן מעם ישראל, רובו של העם נשאר בגלויות, מפוזרים על פני הממלכה הפרסית הגדולה: הם ישבו בערי סוריה ואסיה הקטנה, בבבל ובפרס, בחלח ובחבור נהר גוזן וערי מדי, והיו נאמנים לדתם ולאמונתם. אבל האם כתנאים אלה של פזורה גדולה היתה אחדות העם אפשרית ומובטחת לאורך ימים? ביהודה נתעוררה השאלה כיצד לשמור על הקשר עם הגולה ולהבטיח את אחדות העם. הבטוי לאחדות הוא בראש וראשונה בקיום מצוות התורה, ובין השאר — קיום החגים והמועדים בעת ובעונה אחת בכל מושבות ישראל. אין כל קושי בקיום השבת, אבל קביעת זמנם של החגים היא מסובכת. וכבר היה מעשה כאשר ירבעם בן נבט עשה את החג בחודש השמיני במקום החודש השביעי¹, ונתפלג העם.

שבי ציון ראו את עצמם כעילית של עם ישראל, להם ההגמוניה בעם לפרש את התורה ולשמור על קיום מצוותיה ובוזה נכללה הדאגה לקביעת מועדי החגים. הקושי היה כיצד להודיע על ההחלטה לתפוצות, ובבל רחוקה והמדבר מפריד. עמדו וקבעו — על ידי משואות.

אין לנו ידיעה ברורה מתי היה הדבר, במקורותינו נשתמרו רסיסים של הלכה כיצד היתה ירושלים מודיעה לתפוצות על קידוש החודש. בדורות מאוחרים, כאשר סוד העבור הפך לנוסחא מתמטית ידועה לכל, לא היה מענינם של שוני ההלכות לשמור על שורה ארוכה של שמות גיאוגרפיים, הזניחום ולכן נשתבשה הרשימה ובחלקה גם נשתכחה. אין אנו יודעים מתי הנהיגו את המשואות לקידוש החודש, יתכן שזה מן הדברים שקבעו אנשי כנסת הגדולה. אבל התהפוכות המדיניות וההפרעות מצד השכנים גרמו להפסקות ממושכות בשימוש של שיטת המשואות, ואף זה גרם לשכחת המערכת במקורותינו.

שלשה מקורות מספרים על המקומות שבהן היו משיאין משואות:

(א) מ' ראש השנה ב', ד: "ומאין היו משיאין משואות? מהר המשחה לסרטבא, ומסרטבא לגרופינא ומגרופינא לחוורן, ומחוורן לבית בלתי; ומבית בלתי לא זוו משם, אלא מוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהיה רואה את כל הגולה לפניו כמדורת האש".

* מאמר זה פורסם לראשונה בשנת תשכ"ב בספר היובל של הגמנסיה העברית בירושלים. בינתים נתבררו לי כמה ענינים הקשורים בנושא זה. ולכן ראיתי לנכון לפרסמו שנית עם ההשלמות.

1 מ"א י"ב, לב.

[2]

ב"צ לוריא

(ב) תוס' ראש השנה פ"ב, הוצ' צוק. 210 (18) : "בראשונה היו מסייעין מסעיות בראשי הרים הגבוהים בהר המשחה בסרטבא בגריפינא בתבור בחורן ובית בלתי. ר' שמעון בן אלעזר אומר אף חרים וכייר גדר וחברותיה"².

(ג) ירוש' ראש השנה פ"ב ה"א וה"ב: "מי ביטל את המשואות? רבי בטל את המשואות... א"ר אבהו אע"ג דאמר את בטלו את המשואות לא בטלו מים טיבריה. ר' זעירא בעא קומי ר' אבהו אילין דחמיין צפת מהו דיסבון. א"ל רבי ביטל את המשואות, צפת למה מסבה, אלא בגין מודעא".

אם נסכם את שמות המקומות משלושת המקורות נקבל את הרשימה הבאה:

ממערב לירדן :	ממזרח לירדן :	בבבל :
הר המשחה	הרי מכור	בית בלתין
סרטבא	גדור	
גרופינא	חורן	
הר תבור		
ים טבריה		
צפת		

המטרה הסופית של שורת המשואות שלפנינו היא בית בלתין, הנשקפת על נהר פרת³; הגקודה הקרובה אליה לפי המקורות שלפנינו היא חורן. לפי התוספתא, בחרו למקום המשואה את ראש ההר הגבוה, והוא ההר מכונה היום ג'בל ג'נה, שגובהו 1800 מ' מעל פני הים. הוא רחוק מבית בלתין 620 ק"מ.

אם נעמוד בראש ג'בל-ג'נה, ברום של 1800 מ', ונשקיף מזרחה, אל רמת המישור של מדבר סוריה, מהו המרחק שעיינו תגיע אליו? בין הרי חורן לבין בית בלתין מתרוממים הרים כדי 700—800 מ', לפיכך נקודת-המצפה שלנו היא רק 1000 מ' מעל לשטח הראייה. להלכה, אם לא נביא בחשבון את התפרעות העלולות לחול במרחק הראייה משינויים במזג האוויר, כמו סערות-חול, גשם — גדיר בסביבה זו — שבירת קרניים וכד', ונחשב רק את הקו הגיאומטרי שבין העין למטרה⁴ וכדוריות הארץ, נגיע למרחק של 130—140 ק"מ. לפי זה נצטרך לכסות את המרחק שבין חורן לבית בלתין בחמש תחנות ביניים. נמצא שהמשנה שבידינו, גם לאחר צירוף שלושת המקורות, אינה שלימה וחסרים בה הרבה מן המקומות בהם היו משיאין את המשואות. הקו שמתחננו מחורן לבית בלתין דמיוני הוא, שכן העברנו אותו בשטח מדבר סוריה, במקומות שאין בהם כל יישוב. עלינו לשחזר את מהלך המשואות על יסוד יישובים, שנמצאו בהם יהודים בתקופת בית שני. לפיכך דומה שיש להעתיק את הקו צפונה יותר.

2 נוסח משובש, ולפי חילופי הגירסאות שצוק. מביא צ"ל: אף בהרי מכור וגדור.
3 ירוש' ראש השנה פ"ב, ה"ב: "אמר רב חונה כד סלקינן להכא סלקינן לראש בית בלתין והוינן חמיין דקליא דבבל כאילין חגייא".
3א כפי שעשה מ. אבי-יונה, אטלס כרטא — בית שני, המשנה והתלמוד, מפה מס' 100, שמשך קו ישר מהר חורן (הר הדרויים) לסביבות פומבדיתא.

המשואות לקידוש החודש

[3]

כבר בתקופת האמוראים היתה המשנה ברה"ש ב' סתומה וחסרה ללא תקנה. השמות המרובים של מקומות הגזכרים בה היו זרים לחכמי בבל עד כדי כך, שהתווכחו ביניהם אם הם ממערבו של הירדן או ממזרחו.⁴ ר' יוחנן מוסר, שבין תחנה לתחנה של המשואות שמונה פרסאות. לפי חשבוננו: מהר המשחה עד סרטבא — 8 פר', עד גרופינא — 16 פר', עד חורן — 24 פר' ועד בית בלתין — 32 פר'. וכשהוכח שאין החשבון מתאים למרחק מירושלים לבבל, שהוא מהלך ארבעה-עשר יום, עונה הגמרא: נשתבשו הדרכים.

בית בלתין הוא רק קצה של שלוחה אחת במערכה זו המכוונת לבבל. לפחות עוד שלוחה היתה יוצאת לסוריה, שכן המשנה מדברת על "שני חדשים... שבהן השלוחין יוצאין לסוריה"⁵. קודם שהיו שלוחין היו משואות. אולם משלוחה זו של משואות לסוריה לא נותר במקורותינו אף שם מקום אחד.

מערכת המשואות שנועדה ליהודי ארץ-ישראל אף היא לא נותרה בשלימותה. היישוב בעבר-הירדן הדרומי, ברמת מואב, ראה את המשואה שבהר מכור, שהתקשרה עם הר המשחה (818) ועם סרטבא. הגבוה בהרי מכור הוא השיא הנקרא ערודה אֶ-דִיר והוא מגיע ל-835 מ'. הנקודה השנייה היתה בהרי גדור, שהתקשרה עם מכור וסרטבא, גאולי גם עם הר המשחה. הכוונה היא לראש ההר שמצפון לסלט, עליו עומד כיום זֶלִי בשם נבי-ישע, גובהו 1113 מ'.⁷ היישובים בסביבת פחל וגדר ראו את המשואה מגרופינא,⁸ אמנם נקודה לא גבוהה, רק 312 מ' מעל פני הים, אבל משקיפה יפה על עמק בית שאן ועל בקעת הירדן, וממנה מראה פתוח על המדרון המערבי של הרי עבר-הירדן. אבל מגרופינא אין לאותת ליישובים בגולן ובבשן, ושם היו בימי הבית השני יישובים יהודים רבים. ועוד: המרחק מגרופינא לחורן בקו האוויר הוא 120 ק"מ, בשטח שבין שתי נקודות אלו מתנשאים הרי ארבל ובית-רס המגיעים ל-600 מ', כלומר 300 מטר מעל לגרופינא, והם מסתירים את המשואה שעליה. מזה עלינו להסיק, שהיו נקודות-ביניים שקשרו את גרופינא עם חורן, אלא שנשתכחו ולא נכללו במשנה שלנו.

מגרופינא להר תבור (568 מ') קשר ראייה בלתי-מופרע. גם בין התבור לבין ים כנרת (212 — מ') אין חציצה, ומלב הכנרת אפשר לאותת לצפת (838 מ'). אבל היו יישובים יהודיים רבים בגליל המערבי ובשרון, וכיצד הגיעה אליהם הידיעה

4 רה"ש כ"ג ע"ב: "איכא דאמרי. ביני וביני הוו קיימי א"ד להך גיסא דארץ ישראל הוו קיימי מר חשיב דהאי גיסא".

5 רה"ש פ"א, מ"ד.

6 נ.צ. 100,100 : 1 — Dhiban /210.106.

7 נ.צ. — Salt /218.164.

8 היום חורבות כוכב אל-הוה, נ.צ. — 5/199.222; בחפירות שנערכו בחורבות המבצר הצלבני נחשפו כמה אבנים מבית כנסת, שהובאו לכאן לשימוש משני מהישוב היהודי, שעמד במרחק 700 מ' דרומה. לגבי הנושא שלנו אין זה משנה: האיש המצפה לקבלת האות מסרטבא כדי להדליק את המשואה להמשך השרשרת אינו חייב לשבת בתוך הישוב, הוא היה עולה למקום ומצפה לאות. כך היה גם בסרטבא ובמקומות אחרים, שהרי הצפיה לא היתה ממושכת וידעו, בערך, מתי היא צריכה להגיע.

[4]

ב"צ לוריא

על קידוש החודש? והיו יישובים רבים צפונה מצפת, וכבר הזכרנו את סוריה — איך נודע להם על קידוש החודש;

שנינו⁹: "בראשונה היו משיאין משואות, משקלקלו הכותים, התקינו שיהו שלוחין יוצאין". לעומת ראשיתה של שיטת המשואות במשנה קדומה זו אנו מוצאים את סופה בירושלמי האומר¹⁰: "רבי ביטל את המשואות". י.נ. אפשטיין¹¹ סבור, שבזמן הבית ואחריו — עד ימיו של רבן שמעון בן גמליאל — היו שלוחין יוצאין רק על שני חודשים "שבהן מתקנין את המועדות"... ובשאר החודשים היו מסתפקין במשואות. לפי זה לא ביטלו את שיטת המשואות כליל, אלא החליפו אותה בחודשים שבהם חלים החגים, והמשיכו להשיא משואות במקומות שלא הופרעו על-ידי הכותים¹².

מתי קלקלו הכותים ולמה?

"חצר גדולה היתה בירושלים ובית יעזק היתה בקראת ולשם כל העדים מתכנסים. בראשונה לא היו זוין משם כל היום. התקין רבן גמליאל הזקן שיהו מהלכין אלפיים אמה לכל רוח"¹³. רבן גמליאל הזקן, נשיא הסנהדרין ומנהיג האומה בעשרות השנים האחרונות שלפני החורבן, כבר מצא את הנוהג של עדים במקום משואות ואת בית יעזק לכנס העדים. ביטול המשואות ודאי קדם לו בהרבה¹⁴. בזמן שחכמים התקינו את התקנה "כרם רבעי היה עולה לירושלים מהלך יום אחד לכל צד"¹⁵. כבר היה מחזו עקרבים, הכולל את סרטבא, מיושב יישוב עברי, והשליטה על ההר וסביבתו כבר היתה בידי ירושלים. אותה שעה כבר לא יכלו הכותים לקלקל. האם באותו זמן החלו בסדר זה של השאת משואות ואחר-כך בא הקלקול, ומתי? או שאנו עומדים כבר בזמן שפסקו להשיא משם את המשואות?

ארץ שומרון נכבשה על-ידי החשמונאים בשלושה שלבים: תחילה צירף יהונתן החשמונאי — בהסכמת דימיטריוס השני — את שלוש הנפות: עפרים, לוד ורמתים. אחר-כך כבש יוחנן הורקנוס את שכם והחריב את המקדש על הר גריזים והגיע עד בית שאן והחריבה, והשלב האחרון היה בימי ינאי המלך, כשדיכא את המרד הגדול, שנמשך שש שנים, והקים את מרכז שלטונו בארץ הכבושה בעיר שקרא על שמו: בית ינאי¹⁶.

את המשנה על כרם רבעי נוכל לפיכך לייחס לימיו של יוחנן הורקנוס, שצירף ליהודה את מחזו עקרבים. בראשית שלטונו של ינאי המלך כבר היה ההר סרטבא

9 ראש השנה פ"ב, מ"ב.

10 שם, ה"ב.

11 מבואות לספרות התנאים, עמ' 365.

12 צודק ג. אלון (תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 150) המשער, שהמשיכו במשואות פנימיים במקום שהיה אפשרי גם בדורות הבאים.

13 ראש השנה פ"ב, מ"ח.

14 בספרי "גלילות במולדת" (תרצ"ח), בפרק קרן סרטבא, עמ' 44, ניסיתי לקבוע את קלקול המשואות בימי סנבלט ומנשה, אולם עתה נראה לי שזהו תאריך מוקדם מדי, ואולי קלקלו הכותים לא רק פעם אחת.

15 מעשר שני: פ"ה, מ"ב.

16 על מלחמה זו דנתי באריכות בספרי: מינאי עד הורדוס ע"ע 44—51.

המשואות לקידוש החודש

[5]

ברשותו, לאחר המפלה הגדולה שנחל מידי תלמי מקפריסין על-יד צפון-חמתן, הקים את המבצר בראש ההר סרטבא וקרא לו אלכסנדריון. המשנה אינה קוראת למקום המשואות בשם אלכסנדריון, כי אם בשם הקדום — סרטבא; מכאן יש ללמוד שראשיתן של המשואות ממקום זה קדם לשינוי שמו של ההר על-ידי ינאי המלך. צורתו הארמית של השם — סרטבא במקום צרתן — נותנת מקום לשער, שהתקנה על המשואות הותקנה עוד בתקופה הפרסית. ואני מניח שקלקולה בא בראשית תקופת החשמונאים. ייתכן ולא מטעמי קינטור ורוע עשו זאת הכותים. היה להם לוח אחר שונה מן הלוח שנקבע על-ידי בית-הדין בירושלים, והמשואות בתוך מדינתם או בגבולות הפריעו לקביעת החגים בין בני עמם לפי הלוח שלהם.

לוח השנה של השומרונים — כותב יצחק בן-צבי — נקבע על-פי חוקים מיוחדים של חשבון קושטא (חשבון אמת)... הם נבדלים מהלוח העברי, שאין להם הכללים "לא בד"ו פסח ולא אד"ו ראש השנה וכו', גם המולד וגם עיבור השנים אינם מתאימים לחשבוננו. גאסטר¹⁸ מעיר על מקרה אחד יוצא מן הכלל, שבו הלוח השומרוני מזדהה עם הלוח העברי, אבל לא עם הלוח המקובל — הפרושי, אלא עם הלוח הצדוקי, והכוונה לספירת העומר. הצדוקים היו מתחילים בספירה מן היום הראשון בשבוע לאחר השבת הראשונה של הפסח, כך שחג השבועות חל לפי מניינם תמיד ביום הראשון בשבוע. השומרונים אף הם ערכו את חשבון ספירת העומר כך, והנימוקים הצדוקיים לחשבון זה מצויים גם בספרות השומרנית. לא יאומן — סובר ואן-גודובר¹⁹ — שהכותן הגדול השומרוני למד את חשבון הספירה מפי כוהן גדול ביתוסי או צדוקי, וכן לא ייתכן גם ההיפך מזה. יש להניח, שלשניהם היה מקור קדום אחד.

בשנים שהיתה גולה שומרנית בסוריה היו נוהגים אף הם, כמו היהודים, להודיע על קידוש החודש על-ידי שליחים מיוחדים.²⁰

מהו המקור המשותף לצדוקים ולשומרונים לעניין ספירת העומר ומתי חל הפילוג? לא נטעה אם נניח, שבשיטה הצדוקית-השומרנית של מניין הספירה עלינו לראות את הנוהג הקדום, הראשוני, ואילו במניין הפרושי המקובל ביהדות — ריפורמה. ניתן לשער, שהשינוי בלוח חל לאחר משבר קשה. בימי משבר זה לא היה כלל לוח ולא היתה אפשרות לקיים את חגי ישראל. לא היתה הנהגה מוסמכת שתקבע את הלוח, ולא היתה אפשרות טכנית למסור את ההודעות על קידוש החודש באמצעות משואות בראשי ההרים. הושבתו החיים הדתיים-הציבוריים בכוח חיצוני תקיף. רק לאחר שהיהדות התגברה על כוח זה ועל המשבר הפנימי שחל בה, רק אז נקבע לוח חדש. השומרונים נכנעו לגזרות אנטיכוּס ומצאו נוסח של פולחן, שנתן להם אפשרות להתקיים לפי דתם ויחד עם זאת לצאת ידי חובה כלפי השליט. היהדות נאבקה ולא נכנעה, וכשקמה מדינת החשמונאים וצריך היה לקבוע מחדש חגים ומועדים — ונוספו על אלה שבתורה ימי-זכרון וימי-חג נוספים,

17 השומרונים (תרג"ה), עמ' 161.

Moses Gaster, *The Samaritans* (1925), p. 66 18J. Van-Goudoever, *The Biblical Calendar* (1959), p. 22 19Rev. John Mills, *The Modern Samaritans* (1864) p. 240 20

[6]

ב"צ לוריא

הכלולים במגילת תענית — ביקשו להסתייג ולהיבדל מן השומרונים וקבעו נוסח שונה משלהם למניין "למחרת השבת". הצדוקים, שלפי השקפתם שמרנים היו ומתנגדים לחידושים, שמרו על הלוח שמלפני המרד ובוה הזדהו עם השומרונים. לפי זה נאמר, ש"משקלקלו הכותים" מראה על דור ראשון של חשמונאים, ומכאן נובע שראשיתה של המשנה על המשואות קדמה לגזרות אנטיוכוס. ראינו שהשם סרטבא תואם את המסקנה על זמנה של המשנה. עתה עלינו לבחון אם אמנם גם שאר הנקודות המנויות במשנה מתאימות לשיטתנו.

לגבי נקודת-המוצא של המשואות אין לנו כל ספקות; השם הר המשחה נזכר בראשונה במשנה, אבל כבר בימי בית ראשון קראו להר הזיתים גם הר המשחה, כפי שעולה משם הגנאי להר זה, הר המשחית שבפי סופר מל"ב וירמיהו²¹.

לעומת זאת מתעוררות בעיות לגבי הנקודה השלישית — גרופינא. שמו המדויק של המקום ההוא אגריפינא וזיהויו בחורבות פּוּפּב אל הַוּוּה²². כבר שיער דאלמאן²³, שהמקום נקרא על שם אגריפינה, אשת קלודיוס קיסר. לאחר מות הקיסר היתה אגריפינה קורגנט יחד עם בנה נירון. בשנת 56 אישר נירון קיסר מלכותו של אגריפס השני בעבר-הירדן, והוסיף לו את טבריה וטריכיה וסביבותיהן. לאות הוקרה על חסד זה קרא אגריפס למבצר שעל גבולו הדרומי של מדינתו על שם אם הקיסר — אגריפינה. בשנת 59 הרעיל נירון את אמו. לפי זה ניתן השם בין השנים 56 ל-59. ייתכן שהשם גריפינא שבמשנה הוא חוליה חדשה, נוספת בשרשרת המשואות הקדומה, וייתכן שזוהו, לא כמו במקרה של סרטבא, חילוף של שם ישן ברישימה בשם חדש. השם הקודם של ראש הר זה, הנשקף על ים-כנרת ועמק-הירדן, היה כוכבא²⁴.

גם בנקודה הראשונה, הדרומית שבשרשרת המשואות שבעבר-הירדן — מכור — יש קושי. ארץ מואב הצפונית נכבשה על-ידי ינאי המלך והוא הקים את מבצר מכור, כדי להגן על המתישבים היהודים שהושיב כאן מפני הנבטים. אין לנו ידיעה על יישוב עברי במואב לפני ינאי, ויש יסוד להניח שמאז גלות ראובן לא היו שם יהודים²⁵. ברור אפוא שמכור היא חוליה מאוחרת בשרשרת המשואות. לעומת זאת ידוע יישובם היהודי של הרי גדור, כי זוהי ארץ בני טוביה, שאוכלוסייתה היהודית התמידה כאן מלפני חורבן בית ראשון.

יש להבדיל בין חֲרֹן, הנזכרת בס' יחזקאל מ"ז, טז והנמצאת ממזרח להרי מול הלבנון, בדרך לתדמור, לבין חֲרֹן, המכונה בימינו הר הדרוזים. חֲרֹן שבגבול

21 כ"ג, יג; ג"א, כה.

22 היום רואים במקום את שרידי מבצר Belvoir, שבנה פולקו בשנת 1140. הכפר הערבי כוכב-אל-הוה שכן בתוך המבצר הזה.

PJB 1922/23 S. 43 23

24 ש. קליין (ארץ הגליל, עמ' 108, הערה 120) מייחס למקום זה את דברי ר' חייא בראבא (מדרש תהלים, כ"ד, ו'): "כל מי שעולה להר כוכבא ורואה כמין כברה בימא של טבריה, זו היא בארה של מרים".

25 במשנה תמיד פ"ג, מ"ח, מספר ר' אלעזר בן דגלאי: "עוים היו לבית אבא בהר מכור" וכו', אולם זמנו של תנא זה אינו ידוע. אלבק (מבוא למשנה, עמ' 221) מעמידו כבן דורו של רבי יוחנן בן זכאי.

הצפון ידועה מכתובות אשוריות בשם Hawarin — תורין. פתולומיאוס מזכיר אותה בשם *Auepeia* בין דמשק לתדמור. בטבלת פויטינגר — Euhara. תורין ידועה ביינה הטוב וחמר תורין נזכר בכריתא כאחד ממרכיבי הקטורת²⁶.

"כיצד היו משיאין משואות? מביאין כלונסאות של ארו ארכין וקנים ועצי שמן ונעורת של פשתן וכורך במשיחת. ועולה לראש ההר ומצית בהן את האור ומוליך ומביא ומעלה ומוריד עד שהוא רואה את חברו, שהוא עושה כן בראש ההר השני, וכן בראש ההר השלישי"²⁷. חוליה פגומה אחת בשרשרת עלולה לקלקל את כולה, ולכן מהווים המקומות המגויים במשנה לא רק שרשרת ההחוליה האחת מוסרת לחברתה הקרובה יותר למטרה, אלא יש בה גם נקודות-ריוויבה, שמא תחנה אחת לא תקלוט את האות או תופרע בהשאת המשואה. כדי להבטיח מפני תקלות נבחרו התחנות בסדר משולב: את המשואה מהר המשחה קלטו גם בסרטבא וגם במכור וגם בגדור; סרטבא קיבלה במישרין מהר המשחה ובקרתה באה ממכור ומגדור; וכן להיפך — מכור ראתה את המשואה מהר המשחה, מגדור ומסרטבא, גרופינא — מסרטבא ומגדור; ים כנרת — מגרופינא; תבור — מגרופינא; צפת — מים כנרת ומתבור.

בשיטה צפופה וכפולה כזאת יש לחפש גם את החוליות החסרות לנו בשרשרת המשואות, כדברי רבי יוחנן, שבין תחנה לתחנה — שמונה פרסאות. בשיטה מעין זו אין לעבור את המדבר ולקשור את חורן עם בית בלתי בקו ישר, כי לאורך 620 הק"מ שביניהם אין אף נקודת-אחיזה אחת ביישוב של קבע.

זאת ועוד: קביעת שרשרת המקומות שבהם היו משיאים את המשואות מותנית במבנה הקרקע, והבחירה היא לטובת מקומות הרריים, בעיקר במורדו של הר שלרגליו מיטח ישר, כמו סרטבא מעל לערבת הירדן, שגובהו אינו רב, רק 377 מ' מעל פני הים, אבל המרחב המתגלה ממנה הוא גדול, משום שאין לפניו כל חציצה.

שרשרת המשואות אל הגולה הגדולה בסוריה נעלמה ללא שריד, אולם יש בידינו להשלים על-פי השערה את השרשרת שהביאה את ההודעה על קידוש החודש עד בית בלתי. היא תתבסס על שתי הנחות:

- (א) שימוש במשואות בתקופה מאוחרת (ויש בכך כדי לאמת את כושרו של כל מקום מבחינת סגולותיו הגיאוגרפיות);
(ב) קיום יישובים יהודים במקומות אלה.

בידינו ידיעות מאמצע המאה הי"ד, מפי אחמד בן פדללה, פקידו של הנסיך הממלוכי אַ-נְסִיר, שחיבר ספר על שירותי המלך ובו פרקים על הדואר, הדרכים ושמירת הביטחון במדינה, בעיקר מפני פשיטות הטאטארים. פרק ו' שבספרו²⁸ מוקדש לעניין איתות בעזרת מערכת משואות-עשן ביום ואש בלילה, שהתקינו

26 כריתות ו', ע"א; ירוש' יומא פ"ד, ה"ה. פרטים על ישוב יהודי קדום באיזור זה ר' בספרי: קדמות העברים ע"ע 122—130.

27 ראש השנה פ"ב, מ"ג.

28 שם הספר at-Tarif bil Mustalah as-Sarif, ואני מביאו לפי תרגומו של R. Hartmann, Politische Geographie Mamlukenreiches, ZDMG 1917. S. 503

כדי להודיע על הנעשה במחנות הטאטארים²⁹. מטרתה של מערכת המשואות הממלופית שונה מזו של בית-הדין בירושלים בימי בית שני, כי הכיוון הוא הפוך: מענת שעל נהר פרת לקאהיר, ולא מירושלים אל בית-בלתינ ואל יישובי היהודים שעל נהר פרת וממזרח לו; אבל בחלק מודהים תקווים, והוא החלק העובר מנהר פרת דרך מדבר סוריה עד חורן והגלעד. בעזרת חלק זה יכולים אנו להשלים את שרשרת המשואות של ימי בית שני, במידה ונמצא אחיזה לכך גם בתולדות היישובים העבריים שם.

הידיעות על הנעשה במחנות הטאטארים רוכזו בענת שעל נהר פרת ונמסרו באיתות של משואות, עשן ביום ואש בלילה, מיישוב ליישוב לאורך הנהר עד סביבות קלעת רחבה של ימינו, השוכנת על-יד העיר מדין. כאן מתחילה דרך המדבר על פני תדמור, והתחנות שבדרך זו הן המעניינות אותנו, כי בהתחשב עם התנאים הטופוגראפיים הן מהוות את האפשרות האחת והיחידה לקשר איתות דרך מדבר סוריה, וכנראה שהן זהות עם התחנות החסרות במשנה בין חורן לבין בית-בלתינ.

אנו פותחים בתחנה הראשונה — קוטייל. יאקוט מזכיר אותה כתחנה בדרך המלך מרחבה לדמשק. מכאן עברה הידיעה על כופיב — תחנה בדרך, השוכנת על בור מים. החוליה השלישית היתה בחפיר אסד-א-דין; אולי היא ביר אל-מוחפיר, הרשומה בדרך זו במפת העולם 1:1.000.000, גליון דמשק.

מכאן נקלט האיתות בסוחנה. יאקוט כותב על מקום זה, שהוא כפר קטן במדבר הסורי בין תדמור ובין אורד אל-ארק: על-יד המעינות גדלים תמרים. היישוב שוכן על הדרך המוליכה לדמשק, והיא תחנה קודמת לארק³⁰. התחנה הסמוכה היתה ארק או אורק: יאקוט מציין אותה כעיר קטנה במדבר חלב, סמוך לתדמור. גדלים שם תמרים וזיתים. היא נכבשה על-ידי חליד אבן אל-וליד³¹.

ארבע תחנות אלו ידועות לנו רק בשמותיהם הערביים ומוזמן מאוחר, ואין בידינו כל ידיעה על יישוב יהודי שם בימי בית שני ולאחריו.

התחנה המפורסמת ביותר בשרשרת המשואות היא תדמור, שקיבלה מארק. לא על העיר עצמה מדובר, כיון שהיא שוכנת בעמק מוקף הרים, וודאי שאת המשואות היו משיאין על אחד ההרים שבסמוך לעיר, כמו שראינו בגרופינא. ייתכן שאת המשואה של תדמור היו מעלים בהר הנישא ביותר, והוא מצפון לעיר ונקרא בפי הערבים ג'בל דורה, עליו עמד לפניו מבצרה של העיר. ויליאם רייט, שביקר שם בשנת 1895, אומר שהמראה הנשקף מהר זה אין דומה לו; הוא מקיף את חלקו

²⁹ האיתות בעזרת משואות הוא קדום מאד; מתעודות מארי, מאמצע המאה הי"ז לפנה"ס, נמצאו למדים ש"בגלל ההתחרות הקשה בין הנשיאים האמוריים בבין-הנהרות ובסוריה, וכן מחמת הלחץ המתמיד מצד קבוצות הנודדים ממוצא "אמורי", ארמי או עברי, שטרם יתנחלו על הקרקע, היו שקודים ביותר על ההגנה ועל הבטחון הצבורי. מקיימים היו מערכת שלמה של משואות, שעל פיהן היו מעבירים ידיעות למרחק של מאות מילין תוך כדי שעות מספר". (ו. פ. אולברייט, מחקופת האבן ועד הנצרות, תרגום י. מ. גרינץ, עמ' 90).

Gue Le Strange, Palestine under the Moslems, p. 395 30

31 לה-סטרנג', עמ' 539.

הגדול של המדבר מזרח ומדרום לעיר, ובמערב אפשר לראות כיום בהיר את רכס הלבנון עם שיאיו המלבינים בשלג.³²

יישובים יהודיים רבים היו במדינות שממזרח לנהר פרת, ותפוצה יהודית גדולה היתה בערי סוריה, והיו קשרים ביניהם דרך תדמור. היו קשרים רבים בין גולת בבל לירושלים דרך תדמור. עוד בימי הבית היתה קהילה יהודית שם וענף לה בירושלים. על משפחה תדמורית מסופר במשנה³³: "מעשה במרים התדמורית שזרק עליה אחד מן הדמים, ובאו ואמרו לה על בתה שהיתה מסוכנת, והלכה ומצאתה שמתה — ואמרו חכמים: תביא שאר קרבנותיה ותסרה". מנהג היה בידם של עשירי תדמור ומיוחסיה לקבור את מתיהם על הר הזיתים. בירושלים נמצאו שלוש כתובות, שלשונן הארמית היא הניב שהיה שגור בפי בני תדמור. הן נכתבו בכתב תדמורי, וכנראה שהיו כותביהן יהודים שציוו להיקבר בירושלים או שהשתקעו עצמם בירושלים.³⁴

תחנה זו בשרשרת המשואות עומדת אפוא גם במבחן יישובה היהודי. המשואה הסמוכה לתדמור היתה באֶל־בִּידָה. מקום זה ידוע מהתקופה הממלוכית כתחנת־משמר בדרך־המדבר הגדולה ותחנה בדרך הדואר המלכותי. מהלך 20 ק"מ מאֶל־בִּידָה מגיעים אל נוקטת אֶל־חִיר; הגוסעים מן המאה שעברה מציינים כאן את קֶסֶר אֶל־חִיאֵר. בהר הסמוך נובע מעין הנקרא עֵין־אֶל־וואול, שמימיו מכונסים בבריכה בנויה אבנים בלתי מסותתות. קֶסֶר־אֶל־חִיאֵר היא החורבה היחידה בין קְרִיתֵין לתדמור.³⁵

התחנה הסמוכה היא קְרִיתֵין, שחוקרי המקרא מזהים אותה עם חֲצֵר עֵינָן הנוכרת בגבולה הצפוני־מזרחי של הארץ היעודה.³⁶ במרחק של ק"מ וחצי מן העיר נובע מעיין גדול הנקרא רֶס אֶל־עֵין, וכנראה שזהו מקומה של העיר העתיקה. המקום היה ידוע בכל התקופות של תולדות המזרח. יאקוט מצא כאן כפר נוצרי גדול והוא קורא לו בשם שני: חוּבְרֵין.³⁷ העיר שוכנת בעמק נרחב המכונה וְדֵי רְאוּדָה. מצפון לה מתנשא הר לגובה של 870 מ', ולדרום — הר שני בגובה של 770 מ'. את המשואה ודאי העלו לא מן העיר כי אם מן ההר הרם שמצפון לה.³⁸ מקריתין עברה המשואה אל חֶן־אֶל־גִּוְלִיגִ'יל, הנמצא לרגלי הר שגובהו מגיע ל-1196 מ'. יאקוט מכיר את המקום כתחנה בקצהו של מהלך היום השני מדמשק לתדמור.³⁹

המשואה הקרובה הועלתה באֶיתְנָה, כפר בקרבת המליחה של גִּרְוּד, ומכאן הגיעה לתְּנִיאת אֶל־עוֹקֵב שמצפון לדמשק, אותה ראו ממגדלי המסגד הגדול בדמשק. שרשרת המשואות בין גרופינא לחורן חסרה כמה חוליות, ואף אותה יש להשלים. יישובים יהודים מעטים ידועים לנו בעבר־הירדן הצפוני בתקופה שלפני החשמונאים.

32 Dr. William Wright, Palmyra and Zenobia, p. 98 33 נזיר פ"ו, י"א.

34 פריטים נוספים על יהודי תדמור ר' בספרי: היהודים בסוריה בימי בית שני, המשנה והתלמוד, ע"ע 201—206.

35 רייט, עמ' 51. 36 במדבר ל"ד, ט—י, ביחזקאל מ"ז, יו: חצר עינון.

37 לה סטרנג', עמ' 481.

38 על הישוב העברי בקריתין וסביבתה ר' ספרי קדמות העברים, הפרקים: ארץ

החתים חדשי וכרכא דקיטור, ע' 122—140. 39 לה־סטרנג', עמ' 466.

כ"צ לוריא

האזור המזרחי — הטרכון סופה למדינתו של הורדוס בחסד רומי. הוא היה משובש בגייסות של שודדים, שהטרידו את היישוב. שודדים אלה הגיעו עד לשערי דמשק, ועבדת מלך הנבטים היה גותן להם חסות. לאחר שהורדוס הכניעם הושיב בטרכון שלושת אלפים אדומים, והם השליטו סדר וביטחון בארץ⁴⁰. אחרי-כן ייסד הורדוס מושבה צבאית שנייה בחורן מבין יוצאי בבל, שבראשה עמד המצביא זמרא⁴¹. שלושה שמות של מושבות צבאיות אלו ידועים לנו, והם: נוה, בתירה ואחמתא, ובוודאי היו עוד, כי בכוחן הפך כל חבל הטרכון במשך דור אחד או שניים לאזור מאוכלס יישובים יהודים רבים. באיזור זה, שהתקשר מעתה ללא חציצה עם חורן ועם אבלינה והגולן, אפשר היה להודיע על קידוש החודש מתצפיות שונות; שרשרת המשואות מימי הממלוכים היא רק אפשרות אחת מרבות, ולא האחת והיחידה, כפי שהיתה מהפרת דרך תדמור ועד דמשק. אולם כיוון שיש בה כדי להבהיר את הבעיה, אביא גם פרק זה מתיאורו של אחמד בן-פדללה.

מהמסגד בדמשק העלו את המשואה בפרוזה, השוכן במרחק של 4 ק"מ מצפון לעיר. השרשרת נסוגה כאן מרחק-מה כדי לזכות במקום מורם, שכן ג'בל שַׁרְקִי, שעליו שוכן הכפר פְּרוּזָה, מגיע ל-1064 מ'. בכפר זה מראים את קברו של אברהם אבינו, והמקום מקודש על-ידי השומרונים⁴². מסורת על קבר יהודי נותנת מקום לשער, שהיה פה אי-פעם, אולי בימי בית שני, יישוב יהודי⁴³.

מברוזה ראו את המשואה באֶל-מְנִי. ג'בל מְנִי נמצא ממזרח דרום לאל-כַּסְוָה ומתרומם לגובה של 1068 מ'.

התחנה הקרובה היתה באֶל-כַּסְוָה, מעל לכפר מתרומם תל-כַּסְוָה, שהוא אמנם רק 880 מ' מעל פני הים, אבל לרגליו מצד מערב מתחיל העמק של נהר פרפר, ולכן יש מכאן מצפה למרחוק.

מכאן הגיע האור עד לכפר אל-כּוּתִיבָה, שעל-ידו מתרומם תל בגובה של 589 מ', וגמסר לאֶ-טוּרָה היושב בעמק, אבל ללא חציצה הוא נשקף עד אֵירִבִּיָה, שגובהה 550 מ'.

התחנה האחרונה המעניינת אותנו היא בקלֶעַת אֶרְבָּה על-יד עג'לון, הנמצאת בגובה של 1023 מ'. מכאן יכולה להתקשר ללא הפרעה עם גרופינא ועם סרטבא. כך מונה אחמד בן פדללה את המשואות ומוסיף, שמלבד המקומות שהוזכרו והמהווים את השרשרת הישרה היתה הסתעפות של המשואות לכל רוח, כדי למסור לתושבים על המתרחש ולהזהירם.

ראינו שהמקורות שלנו צמצמו והשמיטו רבים מן השמות הגיאוגרפיים השייכים לעניין השאת המשואות, ועלינו לתאר את השלמתה של השרשרת הן על-ידי המקומות העיקריים המתאימים לכך מבחינה טופוגראפית ויישובית — כפי ששימשו בדורות מאוחרים יותר — והן על-ידי הסתעפות רחבה וענפה אל כל היישובים שבצדי הקו הראשי, כדי לבשר לכל בית ישראל על מועד קידוש החודש והחגים והמועדים הקשורים בלוח האחד לאומה כולה.

40 קדמ. ט"ז, ט', ב'. 41 שם י"ז, ב', א'—ג'.

42 פרטים נוספים בבעיה זו ר' בספרי: היהודים בסוריה, עמ' 92.

43 לה סטרנג', עמ' 420. 44 ר' בספרי הנ"ל, הפרק כ"ח היה לשלמה, ע' 141—150.